

Erden EL *

SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ VE MADDE 22 ROMANLARINDA DEVLETİN İDEOLOJİK AYGITLARININ İŞLEVSİZLİK ELEŞTİRİSİ

THE CRITICISM OF THE DISFUNCTIONALITY OF IDEOLOGICAL STATE APARATUSES IN THE NOVELS *THE TIME REGULATION INSTITUTE* AND *CATCH-22*

ÖZET

Bu makale Althusser'in "Devletin İdeolojik Aygıtları" ("DİA") olarak adlandırdığı ve toplumu şekillendirmeye yarayan oluşumların *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Madde 22* romanlarında nasıl işlediğini karşılaştırmalı edebiyat yöntemiyle irdelemeyi amaçlamaktadır. Oldukça farklı iki kültürel iklimde geçmesine ve ideolojik baskının toplum üzerindeki etkisi ayrı olmasına karşın iki romanın ortak yönü DİA'nın işleyişinin, bürokrasinin ve propagandanın ironik bir dille hicvedilmesidir. Bu analiz, kurumsal iktidara yönelik Türk ve Amerikan edebiyatı eleştirilerini ortak bir Althusser'ci çerçeve içinde ele alarak bu alana katkı sağlamaktadır. Her iki romanda da katı bürokrasi, sistemik baskılar ve propaganda toplum için olumsuz öğeler olarak kendini göstermektedir. Bu durum alaycı bir dille hicvedilerek aslında sistem tarafından çok anlamlı gibi gösterilmeye çalışılan bu durumun anlamsızlığı gözler önüne serilmektedir. Bu çalışma, romanların kurumsal iktidar temsillerini analiz ederek, DİA'nın hegemonyayı sürdürme ve sistemi devam ettirmedeki rolünü vurgulamaktadır. Bu çalışma Tanpınar ve Heller'in DİA'nın meşruiyetini sorgulamak ve gereksizliğini ortaya çıkarmak için onları ironik bir dille hicvettiğini savunur. Böylece çalışma, ideolojinin işlevsizlik boyutunu ironi yoluyla görünür kılan anlatı stratejilerinin ortak ve ayrışan yönlerini ortaya koyar.

Anahtar kelimeler: Devletin İdeolojik Aygıtları, Althusser, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, *Madde-22*, Bürokrasi

ABSTRACT

This article aims to analyze how the institutions that Althusser termed "Ideological State Apparatuses" ("ISA"), which serve to shape society, function in the novels *The Time Regulation Institute* and *Catch-22* with a comparative literature approach. Although set in two very different cultural climates, and the impact of ideological oppression on society is different, the common part of the novels is the ironic satirization of the way the ISA functions, as well as bureaucracy and propaganda. This analysis contributes to the field by situating Turkish and American literary critiques of institutional power within a shared Althusserian framework. In both novels, rigid bureaucracy, systemic pressures and propaganda manifest themselves as negative elements for society. This situation is satirized through irony, and the meaninglessness of this situation, presented as very meaningful by the system, is revealed. By analyzing the novels' representations of institutional power, this study highlights the role of the ISA's in maintaining hegemony and perpetuating the system. This study argues that Tanpınar and Heller satirized the ISA's irony to question their legitimacy and expose their redundancy. Thus, the study reveals the common and divergent aspects of narrative strategies that make the dysfunctional dimension of ideology visible through irony.

Keywords: Ideological State Apparatuses, Althusser, *The Time Regulation Institute*, *Catch-22*, Bureaucracy

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yabancı Diller Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / Türkiye. E-posta: erden.el@asbu.edu.tr / Asst. Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Foreign Languages, Department of English Language and Literature, Ankara/Türkiye. E-mail: erden.el@asbu.edu.tr

Giriş

Bu makale *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1961) ve *Madde 22* (1961) romanlarını Althusser'in "Devletin İdeolojik Aytıtları" ("DİA") bağlamında incelemektedir. İdeoloji kavramı ilk olarak 1796'da Fransız filozof Destutt de Tracy tarafından kullanılmıştır. De Tracy ideolojiyi "herkese doğru düşünme imkânı sağlamak için kullanılacak fikir bilimi" anlamında kullanmıştır (Mardin, 1976, s. 10). İdeoloji kavramı zamanla olumsuz bir anlam kazanmış, Althusser ise kavramı kimi bağlamlarda olumlu kimi bağlamlarda olumsuz olarak tartışmıştır. Örneğin Terry Eagleton *İdeoloji* (1991) isimli eserinde ideolojinin on altı farklı tanımını sunmaktadır (2020, s.18). Eagleton'ın ideolojiyi tanımlarken kullandığı "Bir egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler" (2020, s. 18) tanımı Althusser'in "Devletin İdeolojik Aytıtları" ("DİA")'larıyla benzerlik göstermektedir. Aynı zamanda ideolojinin "Toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen düşünme biçimleri" (Eagleton, 2020, s. 18) tanımı da Althusser'in DİA tanımıyla örtüşür. İdeoloji kavramı, bağlama göre olumlu ya da olumsuz anlamlar kazanır. Eagleton da kendi tanımlamalarından bahsederken "bu tanımların tümü birbiriyle bağdaşır nitelikte değildir" (2020, s. 18) ifadesini kullanır. Bu bağdaşmazlık durumu sadece Eagleton'ın yaptığı tanımlar için geçerli değildir. İdeolojinin farklı kişiler tarafından yapılmış farklı tanımları arasında da bağdaşım söz konusu değildir. Althusser'in ideoloji anlayışı çeşitlilik gösterir; ancak DİA bağlamında kavram olumsuz bir anlam taşır. DİA kavramı ideolojinin şekillenmesi için fiziki baskı olmaksızın fikir yoluyla insanları belli düşünce kalıplarına yöneltmeye yarayan unsurlardır. DİA kavramının şekillenmesinde Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı etkili olmuştur. Gramsci'ye göre "hegemonya", "Hem yönetici bir sınıf olarak proletaryanın hem de yönetimin uygulanmasına ilişkindir. Bu egemen sınıfın, karşıt gruplar üzerinde zorunlu olarak uygulayacağı zorlama demektir" (1997, s. 28). Gramsci özetle "hegemonya" kavramıyla baskın gücün baskın olmayan kesime otoritesini hissettirmek için yapmak zorunda hissettiği baskıyı ifade etmektedir. Hegemonya otoriteyi kaybetme korkusuyla ve çoğunlukla zor kullanarak gerçekleştirilmektedir. Althusser DİA kavramını geliştirirken Karl Marx'ın görüşlerinden yararlanmıştır. Marx ve Engels'e göre "Devlet egemen bir sınıfın bireylerinin, onun aracılığıyla kendi ortak çıkarlarını üstün kıldıkları bir biçim, içinde bir çağın bütün sivil toplumunun özetlendiği bir biçim olduğundan, bunun sonucu olarak, bütün kamusal kurallar devlet aracılığından geçer ve siyasal bir biçim alırlar" (1992, s. 107). Marx Fransa örneğinden yola çıkarak genel anlamda devletlerin işleyişine atıfta bulunurken devlet mekanizmasını kitleleri "sürekli olarak tam bir bağımlılık içinde tutan" ve "sivil toplumu kuşatan, kontrol eden [ve] düzenleyen"¹ (2021, s. 52) bir mekanizma olarak tanıtır. Marx ve Engels'e göre "Modern devlet iktidarı bütün burjuva sınıfının ortak işlerini yöneten bir kuruldansa başka bir şey değildir" (2013, s. 40). Althusser hem Karl Marx'çı bir düşünür olarak Marx'ın fikirlerinden faydalanmış hem de yer yer Marx'tan farklı düşünmüş ve onun görüşlerine şerh düşerek daha ileri bir boyuta taşımıştır. Althusser'e göre devlet sadece baskıcı aygıtlarla değil aynı zamanda ideolojik aygıtlarla da sistemin devamını sağlamaktadır. Althusser'e göre "Devletin İdeolojik Aytıtları" ve "Devletin Baskı Aytıtları" birbirinden farklıdır çünkü "devletin bir tek (baskı) aygıtı olmasına karşın, birden çok sayıda DİA" (2003, s. 169) bulunmaktadır. Baskı aygıtları sadece fiziksel güçle ilişkilendirilmektedir ve askeriye ve polis şeklinde görülmektedir. DİA ise çok çeşitlidir ve farklı alanlardan ideolojiye hizmet etmektedir. DİA ve devletin baskı aygıtları arasındaki farka değinirken Althusser şunları söylemektedir:

¹ Aksi belirtilmedikçe tüm çeviriler makalenin yazarı tarafından yapılmıştır.

“devletin birleşik (baskı) aygıtının tümüyle kamu alanında yer almasına karşın, DİA’nın (görünüştaki dağınıklıkları içinde) en büyük bölümünün özel alanda bulunduğunu saptayabiliriz” (2003, s. 169). Kısacası devletin baskı aygıtları kamu alanında bulunan ve fiziki güç kullanan kuvvetlerken DİA ise genellikle özel alanda bulunan ve din, eğitim ve medya gibi alanlarla ideolojinin yayılmasını ve uygulanmasını sağlamaktadır. Althusser DİA’nı şu şekilde sıralamaktadır:

- Dinsel DİA (farklı Kiliseler’in oluşturduğu sistem).
- Öğrenimsel DİA (farklı, gerek özel gerekse devlet okullarının oluşturduğu sistem).
- Aile DİA’sı.
- Hukuki DİA.
- Siyasal DİA (değişik partileri de içeren sistem).
- Sendikal DİA.
- Haberleşme DİA’sı (basın, radyo-televizyon vb.).
- Kültürel DİA (edebiyat, güzel sanatlar, spor vb.). (2003, s. 169)

Bu makalede Althusser’in “Devletin İdeolojik Aygıtları” olarak adlandırdığı ve toplumu şekillendirmeye yarayan oluşumların *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Madde-22* romanlarında nasıl işlediğini incelenecektir. Bu iki romanın seçilmesindeki en önemli neden aynı zaman diliminde yazılmış olmaları ve Althusser’in DİA olarak nitelendirdiği unsurları barındırmalarıdır. Romanlar birbirinden oldukça uzak iki kültürel iklimde geçmektedir ve uzamları oldukça farklıdır. Ancak iki eser de travmatik bir dönemi yansıttığı için izlek benzerlikleri açısından beraber incelenmeye uygundur. Eserlerde toplum üzerinde ideolojik baskı kendini farklı biçimlerde hissettirmektedir. İki romanın ortak yönü DİA’nın işleyişinin, bürokrasinin ve propagandanın ironik bir dille hicvedilmesidir. Linda Hutcheon’a göre ‘ironi’ “söylenen ve söylenmeyen anlamları ilişkilendirmek, ayırt etmek ve birleştirmek” (1994, s. 89) demektir. İki yazar da bu ilişkiyi kurmakta ve ironiyi bir araç olarak kullanmaktadır. Bu çalışma Tanpınar ve Heller’in DİA’nın meşruiyetini sorgulamak ve gereksizliğini ortaya çıkarmak için onları ironik bir dille hicvettiğini savunmaktadır.

Bu çalışmada karşılaştırmalı edebiyat yöntemi kullanılmaktadır. Karşılaştırmalı Edebiyat farklı anlamlara ve yöntemlere sahip bir ekoldür. Örneğin edebiyatın başka sanat dallarıyla olan ilişkisini incelemek de karşılaştırmalı edebiyatın konusudur (Zemanek-Nebrig, 2012, s. 13). Çok yönlü ve çok tanımlı olan Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi’nin bu çalışmada kabul edilen tanımı ve metodolojisi farklı ulusların aynı türde eserlerini inceleme şeklindedir. Bassnett’e göre farklı ulusların eserlerini incelemek Avrupa merkezliliği aşmak adına önemlidir (2006, s. 8). Gürsel Aytaç’ın ifadesiyle “karşılaştırmalı edebiyat biliminin temelinde öteki karşılaştırmalı bilim dallarında olduğu gibi, karşılaştırma yöntemi vardır” (2003, s.13). Bu çalışmada karşılaştırma yapılacak eserlerin seçiminde izlekler etkili olmuştur. Cuma’nın “Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ulusal edebiyatların, edebi akımların, devirlerin ve eser çevirilerinin karşılaştırılmasını esas alır” (2018, s. 8) tanımı bu çalışmada benimsenmiştir. Rousseau ve Pichois karşılaştırmalı edebiyatın iki (ya da daha fazla) farklı ulusun aynı türde edebî eserlerinin incelenmesi şeklinde gerçekleşmesini savunur ve şunları söyler:

Karşılaştırmalı edebiyat; analogi, akrabalık ve etkileşim bağlarının araştırılması suretiyle, edebiyatı diğer ifade ve bilgi alanlarına ya da zaman ve mekân içerisinde birbirine uzak veya yakın

durumdaki olaylarla edebî metinleri birbirine yaklaştırmayı amaçlayan yöntemsel bir sanattır. Yeter ki bu edebî metinler, birçok dile ya da kültüre ait olsunlar; onları daha iyi tanımlayıp anlamak ve onlardan zevk alabilmek için aynı geleneğe ait bulunsunlar. (Rousseau ve Pichois, 1994, s. 182)

Bu çalışmada da farklı iki ulusa ait ancak aynı edebî türde eserler seçilerek farklı iki kültürel iklim birbirine yaklaştırılmaya çalışılmıştır. Renê Wellek'in ifadesiyle “karşılaştırmalı edebiyat, bir milli edebiyatın sınırlarını aşan herhangi bir edebiyatın incelenmesi için tesis edilmiş bir terim olmuştur” (2010, s.112). Wellek'in tanımına uygun şekilde bu çalışmada da iki farklı ulusun edebî eserlerinin seçilmesi evrensellik bağlamında uygun görülmüştür. Mehmet Cihangir, “farklı ulusların edebî/kültürel eserlerinde içerik ve biçim açısından benzerlik ve farklılıklarının neler olduğunu tespit ve tahlil etmek karşılaştırmalı edebiyatın görev alanı olarak ifade edilebilir” demektedir (2020, s. 330). Bu noktadan hareketle bu çalışmada *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Madde-22* romanlarında DİA'nın işlevsizlik eleştirisinin nasıl gerçekleştiği saptanmaya çalışılacaktır.

1. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* Romanında Devletin İdeolojik Aygıtlarının İşlevsizlik Eleştirisi

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanında Althusser'in DİA olarak adlandırdığı ve toplumu şekillendirmeye yarayan oluşumlar ortaya konmaktadır. Enstitünün kendisi başlı başına bir DİA olarak işlemektedir. Saat ayarlama işinin sembolik anlamının “zamanın tini” (“*Zeitgeist*”) (Herder, 1769) olgusu ile ilgili olduğu ve zamanın gerekliliklerini halka empoze etme ile ilişkilendirilebilir. Ayarlanan saatin mekanik anlamda saat aygıtının değil soyut anlamda zamanın ayarlanması ve bireylerin ve toplumun zamana göre ayarlanması gibi sembolik bir anlam kazanmaktadır.

Roman başkarakter Hayri İrdal'ın kendini tanıtmamasıyla başlar ve İrdal kendini “okuma yazma işleriyle büyük bir ilgi[si] olma[yan]” (Tanpınar, 2024, s. 11) biri olarak tanıtır. Bu durum ironiktir çünkü enstitüde görev alan bir kişinin entelektüel olması beklenir. Henüz başlangıçta bile Tanpınar'ın enstitüyü ironik bir dille ele aldığı burada görülmektedir. TDK sözlüğünde ‘enstitü’ kavramı: “Bir üniversiteye bağlı veya bağımsız bir kuruluş olarak genellikle araştırma yapan [...] eğitim kurumu” olarak tanımlanır (*Güncel Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu). Yoğun bir araştırma isteyen bir oluşumda okuma alışkanlığı gelişmemiş birinin bulunması ironik bir durumdur. Bu sahne, enstitünün işlevsizliğinin ironik biçimde eleştirildiğini göstermektedir.

Hayri İrdal okuma alışkanlığının gelişmemesinden bahsederken Althusser'in “Aile DİA'sı” (2003, s. 169) olarak adlandırdığı oluşumdan bahsetmektedir. İrdal okumaya karşı geliştirdiği olumsuz tutumdan bahsederken babasının önce “Emsile ve Avamil gibi Arapça” kitapları okumasına izin verdiğini belirtir ve sonrasında okul ders kitaplarına müsaade ettiğini belirtmektedir (Tanpınar, 2024, s. 12). Bu durumla ilgili “Belki bu sansürün veya tahdidin yüzünden ben düpedüz her türlü okumayı reddetmişim” (Tanpınar, 2024, s. 12) ifadelerini kullanmaktadır. Bireyin gelişiminde önemli rol oynayan aile kurumunun yanlış tutumlar sergilediğinde insan hayatına olumsuz etkiler bırakabileceği bu örnekte görülmektedir. Bu noktada bireyin gelişimi için önemli olan aile olgusunun “Aile DİA'sı” (Althusser, 2003, s. 169) kavramından farklı olduğunu belirtmek gerekir. Aile DİA'sı kısıtlayıcı ve bireyin gelişimine değil sistemin devamına odaklı olarak değerlendirilebilir.

Althusser'in "Öğrenimsel DİA" (2003, s. 169) tanımına uyan enstitünün başlangıç noktasının da işlevsiz olduğu söylenebilir. Enstitünün hayali bir karakter üzerinden şekillenmesi ve yapay bir uydurma geçmişle temellendirilmesi onun işlevsizliğini göstermektedir. Hayri İrdal enstitünün Kültürel DİA'sı olarak adlandırılabilir kitapını yazdığı esnada yaşadıklarını şu sözlerle dile getirir: "Şu kadarını söyleyeyim ki, saatçilerin pîrî Şeyh Zamanî Hazretlerinin hayatını ve keşiflerini anlatan bu eserin gördüğü rağbeti doğrudan doğruya, enstitümüzün kurucusu, aziz velinimetim, büyük dostum, beni hiçten bugünkü şahsiyetime eriştiren Halit Ayarcı'nın yüksek meziyetlerine borçluyum" (Tanpınar, 2024, s. 12). Kitap Halit Ayarcı'nın teşvik etmesiyle ortaya çıkmış olan ve gerçekte hiç yaşamamış birinin hayatını anlatan bir kitaptır. Hayri İrdal Halit Ayarcı'yla yaptığı konuşma sırasında Ayarcı'nın "birdenbire Şeyh Ahmet Zamanî Efendi'yi bulduğunu" ve bu fikrin "belki enstitü [...] kadar büyük bir icat" (Tanpınar, 2024, s. 12) olduğunu dile getirmektedir. İcat kelimesinin kullanılması iddia edilen geçmişin yapay olduğunu göstermektedir. Kültürel DİA'nın bir eseri olan kitabın meşruiyetinin sorgulandığı ve ironik bir dille aktarıldığı ve bunun DİA'nın işlevsizliğini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bu Kültürel DİA geçmişte var olmayan bir kişiyi temsil etmektedir. Eroğlu Koşan'ın ifade ettiği gibi, enstitü "kuruluşunu önce söylemsel bir zemine oturarak meşruiyet kazanır" (2022, s. 1301). Söylem "Belli bir alanda toplumsal pratiğin türüne bağlı olarak kodlanmış dil kullanımları bütünlüğüdür" (Marks, 2001). Bu bağlamda söylem ideolojik unsurlar barındırmaktadır. Söylemi meydana getiren unsurlar söylemin devamlılığını ve inandırıcılığını garanti altına almak istemektedir. Bu noktada hem Zamanî karakteri hem de hakkındaki kitap bir DİA olarak kullanılmaktadır.

Uydurma bir geçmiş üreterek üzerine söylem inşa edilen enstitünün ideologları, sistemin açıklarını kullanarak bu sahte üretim sürecine katkıda bulunmaktadır. Ayarcı ve İrdal "ecdadın mahlas kullanma itiyadı" (Tanpınar, 2024, s. 12) olduğu gerçeğini bildikleri için Zamanî gibi alegorik bir isim kullanarak insanların bu karakterin gerçek ismini sorgulamasının önüne geçmişlerdir. Bu durum ise söylemin nasıl çalıştığını ve bir DİA olarak enstitünün hangi yöntemleri kullandığı hususunda fikir vermektedir.

DİA'nın ideolojiyi destekleyen söylemleri üretmek konusunda ne kadar başarılı ve iddialı olduğu İrdal'ın Zamanî için bir mezar bulma sahnesinde görülmektedir. Hayri İrdal yurt dışından gelecek uzman için Ahmet Zamanî'ye ait olduğunu iddia edeceği bir mezar bulmak için uğraşmaktadır. DİA'nın görevini yapacağından şüphe etmeyen İrdal, "Edirnekapı ve Eyüp mezarlıklarında, Karacaahmet meşherinde birkaç gün dolaştıktan sonra, bir Ahmet Zamanî Efendi nasıl olsa bulunacaktı" (Tanpınar, 2024, s. 20) der. Görünüşte oldukça zor olan bu görev kendisinde endişe uyandırmamaktadır. Kararlılığının bir göstergesi olarak da "Nitekim bulduk da" (Tanpınar, 2024, s. 20) ifadesini kullanmaktadır.

Enstitünün açılmasına meşruiyet kazandırmak için Ahmet Zamanî isminde hayali bir kahraman türetilmiş, kendisine "saatçilerin piri" yakıştırması yapılmış ve "hayatını ve keşiflerini" (Tanpınar, 2024, s. 12) anlatan bir eser kaleme alınmıştır. İrdal Hollanda'dan gelen Van Humbert isimli bilim insanıyla tanışmasında, "Ecnebi bir âlimle, tercüman vasıtasıyla dahi olsa, bu kadar çetin bir bahiste konuşmak ve hiçbir suretle yaşamamış bir adama bir mezar bulmak" (Tanpınar, 2024, s. 13) diyerek ifade ettiği zorlu durumda gerçekliğe hem lisan bağlamında hem de hakikât bağlamında iki kez yabancılaşmaktadır. Bu durum da DİA'nın işlevsizliğinin eleştirisi olarak yorumlanabilir.

İdeolojinin kendine özgü söylemleri ve sembolleri olduğu gerçeği Hayri İrdal'ın Halit Ayarcı'nın hediye ettiği takım elbiseyi giymesiyle düşünsel değişiklikler yaşadığı sahnede belirginleşmektedir. İrdal'ın "İkinci elbiseyi bana enstitümüzün ilk kuruluş günlerinde o zamanki kıyafetimle müesseseye gelemeyeceğimi düşünen Halit Ayarcı hediye etmişti. Sırtıma daha ilk geçirdiğim günde bütün varlığımın değiştiğini gördüm" (Tanpınar, 2024, s. 20) ifadesi onun otoritenin üniformasını giyerek ideolojiyi benimsediğini ve kimliğin dış semboller tarafından şekillendirildiğini göstermektedir. Enstitünün kıyafet kodunu yansıtan giysi üniforma gibi işlev görmek ve enstitünün ideolojisini yansıtmaktadır. Bu sahneden ideolojinin görsel kodlarının da olduğu anlaşılmaktadır. SAE'de DİA görsel, işitsel ve kültürel olarak işler. Ayrıca İrdal'ın ideolojinin terminolojisini benimsemesi ve bunun kıyafeti giyer giymez gerçekleşmesi ideolojinin semboller üzerinden de aktarıldığını göstermektedir.

Tanpınar'ın romanda DİA'nın işlevsizliğini ironik yoluyla görünür kıldığı sahnelerden biri de Hayri İrdal'ın enstitüden övgüyle bahsettiği sahnedir. Herhangi bir faydası bulunmayan enstitüden bahsederken İrdal "dünyanın [...] en faydalı müessesesi" (Tanpınar, 2024, s. 20) ifadesini kullanmaktadır ve Tanpınar kastettiğinin tam tersini söyleyerek ironi yapmaktadır. Açıkça faydasız ve işlevsiz olan bu kurumda ayrıca işe alımlarda nepotizm yapılmıştır. Enstitünün iki yetkilisi olan Ayarcı ve İrdal akrabalarını işe almış, ayrıca bu karar bizzat Ayarcı tarafından alınmıştır. Ayrıca toplumun gelişimine somut bir katkısı olmayan bu kuruluş için fazlaca masraf yapılmaktadır. DİA'nın söylemle nasıl meşrulaştırılmaya çalışıldığının bir göstergesi olarak İrdal halkın itirazlarına Tsang'ın "ahlâki açıdan mantığa bürüme" ("moral rationalization") olarak adlandırdığı ve "Bireylerin davranışlarının ahlâki standartlarını ihlal etmediğine kendilerini ikna etmek için kullandıkları bilişsel süreç" (2002, s. 26) olarak tanımlanan savunma mekanizmasıyla cevap vermektedir. İrdal enstitünün gereksiz olduğunu düşünen halkın eleştirisine karşı insanlara iş olanağı sağladıklarını görmezden geldiklerini savunmaktadır. Hâlbuki işe aldığı kişiler yakınlarıdır. İstihdam sağlamayı geçerli bir mazeret olarak gören İrdal bu durumu görmezden gelerek "ahlâki açıdan mantığa bürüme" savunma mekanizmasını kullanmaktadır. İrdal ayrıca tesis ettikleri şube müdürlüklerinin gerekliliğini "sanki bir saatte yelkovan, akrep, zemberek, pandül, mil hakikaten yokmuş ve hakikaten zaman dediğimiz şey, saat, dakika, saniye ve sâliseye ayrılmazmış gibi bu şube müdürlüklerinin adlarıyla alay ettiler" (Tanpınar, 2024, s. 17) diyerek gerçeği çarpıtmaktadır. Halkın eleştirdiği konunun böyle gereksiz şube müdürlüklerinin tesis edilmesi olduğu açıkken İrdal bu eleştirilere yanıtını saat aygıtının mekanizmasında bu birimlerin bulunmasıyla gerekçelendirmektedir. Althusser DİA'nın "ideoloji kullanarak işlediklerini" (2003, s. 182) belirtmektedir. İrdal da bu örnekte ideolojiyi kullanarak DİA'nın meşruiyetini savunmaktadır. DİA'nın meşruiyetini tartışmaya açan Tanpınar ironik bir dille DİA'nın ürettiği ideolojik eserleri "*Lodos Rüzgârlarının Kozmik Saat Ayarlan Üzerindeki Tesiri*, [...] *Saat ve Psikanalizm, Saat Karakterolojisinde İrdal Metodu*, [...] *Sosyal Monizm ve Saat* [ve] *Saniye ve Sossyete*" (Tanpınar, 2024, s. 17) olarak adlandırmaktadır. *Lodos Rüzgârlarının Kozmik Saat Ayarlan Üzerindeki Tesiri* eserin yazarının Salise Şubesi şefi ve İrdal'ın "küçük baldızı[nı]n kocası" olması da olaya iki farklı yönden ironi katmaktadır. Birincisi nepotizm olgusudur ikincisi ise salise gibi küçük bir an için büyük bir şube tesis edilmesi mantığa aykırıdır. Nepotizm gibi etik dışı bir uygulama ve yersiz bütçe harcamaları enstitünün işlevsizliğine örnek teşkil etmektedir.

Althusser, DİA'nın isteklerini nasıl meşrulaştırdığına dair "ideoloji, adı geçen [...] Ulus'un çıkarlarına ve Kamu Yararı'na yönelik olarak sunduğu takdire şayan Hizmetler ideolojisiyle pekiştirilmiştir" (2003, s. 28) ifadesini kullanmaktadır. Bu durum İrdal'ın halka yönelik cezaları

meşrulaştırma çabasında da görülmektedir. DİA halktan taleplerini sanki bir lütufmuş gibi sunmaktadır. İrdal ayarsız saati olan vatandaşlara kesilen cezalarda yapılan indirimden bir lütufmuş gibi bahsetmektedir (Tanpınar, 2024, s. 17). İrdal'ın nakit ceza sistemini “can sıkıntısından” (Tanpınar, 2024, s. 17) bulmuş olması olayın önemsizliğini gösterirken diğer taraftan ondan bir devrim gibi bahsetmesi ironiktir. Gereksiz bir cezanın indirime girmesinin lütuf gibi sunulması da DİA'nın işlevsizliğini göstermektedir.

Ceza sisteminde yapılan sözde devrim SAE'nün hukuki DİA'sı tarafından söylem sayesinde meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Hayri İrdal'ın iddiasına göre Enstitü dünyada kabul görmüş kuralları tersine çevirerek tekrarlanan cezalarda ceza artırımı yerine indirim yapılmasından bir lütuf gibi bahsetmektedir (Tanpınar, 2024, s. 22). İrdal'a göre, “suçlar -dünyanın her cins kanun ve örfünde- tekrarlandıkça cezaları artar. Bu ise suçlu ile vâz-ı kanun arasında bir nevi yarış ve hatta inada sebep olur” (Tanpınar, 2024, s. 22). İrdal'ın ilk bakışta mantıklı gibi görünen çıkarımında nesnellik yönünden bir hata bulunmaktadır. Cezaların tekrarlandıkça arttığı ve caydırıcı olmayı amaçladığı doğrudur. Ancak İrdal'ın örneği gerçek bir suç içermemektedir. Yapay bir suça ceza indirimi ideolojinin insanları etkilemek için yaptığı bir hamle olarak değerlendirilebilir. Tanpınar'ın burada DİA'nın işlevsizliğini ironik bir dille hicvetmektedir.

Sistemin bireyler tarafından içselleştirilmesi ve zamanla önceden anlamsız görülen olayların kabullenilmesi romanda yer bulmaktadır. Hayri İrdal ayarsız saatlerden aldıkları ceza miktarında indirim yapma fikrini geliştirir (Tanpınar, 2024, s. 22). İrdal “tekrarlanan cezalardan [...] yüzde ondan yüzde otuza kadar” (Tanpınar, 2024, s. 22) indirim yapmaktadır. Halk da indirimin doğru olup olmadığını anlamak için özellikle saatlerinin ayarını bozarak enstitüye ait bürolara kendileri gelip ceza almaktadırlar (Tanpınar, 2024, s. 22). Bu durumun halk tarafından içselleştirildiği hatta bir eğlence unsuru haline geldiği İrdal tarafından şu sözlerle ifade edilmektedir: “Halkın kendi isteğiyle hatta güle güle verdiği bu nakit ceza modası birdenbire şehri sardı” (Tanpınar, 2024, s. 22). DİA'nın ideolojiyi yaymak için çeşitli taktikler kullandığı bu örnekte de görülebilmektedir. Bu sözde yenilik hem halkın durumu içselleştirmesi için bir vasıta olmuş hem de saatin geri kalması cezalandırılmıştır. Eşya olan saatin soyut zaman kavramıyla özdeşleştiği romanda saatin geri kalmasının moderniteyi yakalayamama anlamını içerdiğini söylenebilir. Rıfat Günday'ın ifadesiyle enstitü, “Türk toplum ve bireylerini aynı doğrultuda ilerlemeye yönlendiren bir kurumu ya da anlayışı sembolize” (2007, s. 89) eden bir kurum olarak görülebilir. Bu noktadan hareketle ideolojinin kendi çarkının dönmesi için yaptığı eylemleri halka bir lütuf gibi göstererek destek kazandığı ifade edilebilir. İndirim halkın ilgisini o kadar fazla çekmektedir ki “civar köyler[den]”, ve şehirlerden İstanbul'a insan akını olmaktadır (Tanpınar, 2024, s. 23).

SAE'de eşyalara da ideolojik anlamlar yüklenmektedir. Hayri İrdal'ın babasına ait olan ve eskiyi sembolize eden saat “Menhus veya Mübarek” (Tanpınar, 2024, s. 30) olarak adlandırılmaktadır. Eşyanın kişiselleştirilmesi ve maddeye ideolojik anlamlar yüklenmesi durumu DİA'nın nasıl çalıştığına dair fikir vermektedir. Enstitü saatler ile uğraştığı için saatlere olduğundan fazla anlam yüklenmektedir. Hayri İrdal babasının saati uğursuz kabul etmesi ve yaşadığı talihsizlikleri bu saatin uğursuzluğu kabul etmesini kastederek “gerek bu dedikodular gerek [...] o iç kapatıcı manzara yüzünden” (Tanpınar, 2024, s. 30) saatten nefret etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, eşya olan saat ve zaman kavramını romanda iç içe geçmiştir ve İrdal bu eski saatten bahsederken “insanlardan tecerrüt halinde hususi bir zamandı” (Tanpınar, 2024, s. 30) ifadesini kullanmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki ideoloji ile anlam yükleme arasında bir ilişki vardır. İsimlendirme işi de ideolojisinin bir parçası olarak görülebilir. Nitekim İrdal'ın

annesinin saate Mübarek babasının ise Menhus demesi ironik bir durumdur. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* eserinde sürekli olarak ironiyle hicvedilen DİA'nın işlevsizliğidir. Menhus kelimesi “uğursuz” anlamına gelmektedir (*Güncel Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu). Mübarek ise tam tersi bir anlam taşımaktadır. Aynı eşyadan hem mübarek hem de menhus olarak bahsedilmesi çelişkili bir durumdur. Bundan çıkarılabilecek anlam ise kişilerin eşyaya yüklediği anlamların birbirinden tamamen farklı olabildiğidir. Romanda eşyaya ideolojik kimlik de atanmaktadır. Geçmişini temsil eden Mübarek isimli saatin aksine İrdal'ın evinde yeniliği temsil eden bir saat daha vardır. Bu saat “küçük bir masa saati[dir]” ve Hayri İrdal'ın iddiasına göre “birincisi gibi dinî veya uhrevî değildi[r]. Tam aksine olarak laik bir saatti[r]” (Tanpınar, 2024, s. 30).

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde DİA'nın işlevsizliğinin bir örneği de insanın kavramsallaştırdığı olguların insan hayatını ele geçirmesidir. Hayri İrdal'ın enstitüyü beraber kurduğu Halit Ayarcı'nın, Hayri İrdal'ın ustası Nuri Efendi'nin saatler ile ilgili fikirlerinden etkilenecek söylediği sözler soyut kavramlarla somut maddelerin iç içe geçtiği bir kavram kargaşasını yansıtmaktadır. İrdal “Ayarı bozuk saatlerimizle yarı vaktimizi kaybediyoruz. Herkes günde saat başına bir saniye kaybetse, saatte on sekiz milyon saniye kaybederiz” demektedir (Tanpınar, 2024, s. 37). Saatlerin ayarsız olmasıyla insan hayatından zamanın kaybolması fikri bir DİA olan enstitünün ne kadar işlevsiz olduğunu göstermektedir ve bu durum Tanpınar tarafından ironik bir dille hicvedilmektedir.

Althusser'e göre “İdeoloji bireylere özne diye seslenir” (2003, s. 198). Özne olarak seslenme durumu bireyi ideolojinin aktif bir öznesi yapmak için gerçekleştirilmektedir. İdeoloji bireye özne olarak seslenirken ona bazı görevler vermekte ve ona nasıl bir özne olması gerektiğini de empoze etmektedir. Devletin ideolojisini bireylere benimseterek toplumsal düzeni sağlayan DİA, bu sayede bireyleri ideolojik “özneler” haline getirerek sistemin devamını sağlarlar. Buna bir örnek olarak Hayri İrdal'ın Abdüsselam Bey'le yaptığı konuşma gösterilebilir. Hayri İrdal Abdüsselam Bey ve Ferhat Bey'in İrdal'ın özne olarak şekillenmesinde ve eğitim DİA'sına karar vermesindeki rolünden bahsederken onların “teşvikiyle Posta Telgraf Mektebi'ne girdi[ğini]” belirtmektedir (Tanpınar, 2024, s. 77). İrdal'ın “bu mektebi acaba neden seçmiştiler?” (Tanpınar, 2024, s. 77) ifadesinden anlaşıldığı üzere DİA tercihi bahsedilen iki kişi tarafından yapılmıştır. Hayri İrdal'ın evinde kaldığı Abdüsselam Bey İrdal'ın eş seçiminde de aktif rol oynamıştır. Hayri İrdal Abdüsselam Bey'in İrdal'ın evliliğini planlamasını şu sözlerle dile getirmektedir: “Mektebe yazıldıktan, yani kendime ait şöyle böyle emniyetli bir istikbalin eşiğine ayak bastıktan sonra, bir gün Abdüsselâm Bey benim behemehâl Emine ile evlenmem lazım geldiğini söyledi” (Tanpınar, 2024, s. 77). Buradan da anlaşılacağı gibi ideoloji bireylere belli roller sunmakta ve bu rollere uymasını beklemektedir. Bu roller Hayri İrdal'ın açısından tahsil yani eğitim DİA'sı ve aile DİA'sı olarak gerçekleşmektedir. Kendisine sunulan rolleri benimseyen Hayri İrdal bu sayede ideolojik bir özneye dönüşmektedir.

Romanda mantıklı ve mantık dışı ideolojiler arasında bir anlaşmazlık olduğu gözlemlenmektedir. Parapsikoloji derneği olarak Yeni Türkçeye çevrilebilecek İspiritizma Cemiyeti gibi, Günday'ın deyişiyle “gerçek dışılığın tasvir edildiği” (2007, s. 88) oluşumlar bulunduğu gibi Dr. Ramiz gibi modern bilimi takip eden, Freud ve Jung'dan etkilenen bilim insanları da vardır. *SAE*'de sunulan ideolojinin ideologlarından biri olan Halit Ayarcı Dr. Ramiz'in kahvehanelerde insanları gözlemlemesine anlam verememekte ve oradaki insanları “Muasır zamana girememiş olmanın şaşkınlığı içinde yarı ciddi, yarı şaka, tembel bir hayat” (Tanpınar, 2024, s. 125) süren insanlar olarak görmektedir. Halit Ayarcı “muasır zaman” diyerek moderniteyi

kastetmektedir. Modernleşmenin olumlu bir durum olduğu doğrudur ancak Halit Ayarcı'nın peşinden koştuğu modernite anlamını yitirmiş işlevsiz bir DİA'dır. Ayarcı'ya göre modernite ayak uydurulması gereken bir durumdur. Burada halkın ortak yararı gözetilmemektedir. İdeoloji halka değil halk ideolojiye hizmet etmektedir. Halit Ayarcı enstitünün işlevsizliğini yavaş yavaş anlamaya başlayan Hayri İrdal'a "Enstitümüz kurulmadan evvel memlekette hakiki iş hayatı olabileceğine inanmanıza hayret ediyorum. Çalışmak ancak muayyen düzeniyle olur" (Tanpınar, 2024, s. 125) diyerek tepki göstermektedir. Halit Ayarcı'nın iş anlayışı ideolojiden bağımsız değildir. Ayarcı'ya göre iş ve ideoloji birlikte sürdürülmelidir. Hayri İrdal ise enstitünün işlevsizliğini anlamaya başlamakta ve meşruiyetini sorgulamaktadır. "Artık, tasfiye hâlindeki enstitümüze eski gözle baktığımı iddia edebilecek hâlde değilim. [...] [H]iç olmazsa başka zaviyelerden de bakılabileceğini söylemek istiyorum" (Tanpınar, 2024, s. 125) ifadesiyle Hayri İrdal enstitünün işlevsizliğini anlamakta ve onu sorgulamaktadır. En azından başka açıdan bakılabileceğini kabul etmekte, körü körüne bağlanma davranışını terk etmektedir. Bu açıdan DİA'nın gerçekleştirdiği düşünme biçimlerinden kurtulmanın mümkün olduğuna dair umut vermektedir.

2. Madde 22 Romanında Devletin İdeolojik Aygıtlarının İşlevsizlik Eleştirisi

Joseph Heller'in *Madde 22* romanında romana adını veren kural bürokrasinin nasıl bir DİA gibi işlediğini ve çelişkilerini temsil etmektedir. Roman 1943 yılında geçmektedir ve 2. Dünya Savaşını konu almaktadır. Romanda DİA'nın bireyleri nasıl tahakküm altına aldığı *Madde 22* çelişkisiyle sembolleşmektedir. *Madde 22* çelişkisi romanda şöyle anlatılmaktadır: "Tek bir açmaz vardı, o da *Madde 22*.[...] Orr deliydi ve uçuştan men edilebilirdi. Tek yapması gereken uçuştan men edilmesini talep etmekte; ve bunu yapar yapmaz, deli olmadığı anlaşılacaktı ve başka görevlerde uçuşması gerekecekti" (Heller, 2024, s. 69). Alıntıda görüldüğü gibi ideoloji bireylere özgür düşünme ve karar verme hakkını verdiğini iddia etmekte ancak bunu yaparken de kısıtlamalar getirerek bireyin kararlarını etkilemektedir. Bu durumda birey ideolojinin bir öznesi haline gelmekte ve kendi başına var olamamaktadır. Bu durum ideolojinin paradoksal yapısını vurgulamaktadır. *Madde 22* askerleri sistem içinde hapseden ideolojik bir mekanizma olarak işlev görmektedir. *Madde 22* direnişi mantıken imkânsız hale getirerek itaati zorunlu kılmaktadır; askerler bu ideolojiyi içselleştirmekte ve başka bir alternatif olmadığına inandıkları için itaat etmektedirler. Ordu ideolojiyi yalnızca zorla değil, itaatin mantıklı görünmesini sağlayarak da uygulamaktadır. Askerler boyun eğmeyi kabul etmektedir çünkü sistem bunu kaçınılmaz bir durum olarak sunmaktadır. Yossarian sistemin çelişkilerini fark etmesine rağmen, bürokratik mekanizmalar onun bu yapıdan kurtulmasına imkân tanımaz. Slavoj Žižek "ideolojiden çıkmak" eylemini "ona köle olmak" olarak tanımlar (1994, s. 6). Yossarian'ın durumu buna örnektir. Bireylerin ideolojinin anlamsızlığını fark etseler bile bürokratik işleyiş onları pasifleştirir.

Madde 22 romanını *SAE*'den ayıran özellik DİA ile birlikte baskıcı aygıtların da bulunmasıdır. Normalde Althusser'e göre baskıcı aygıt olan ordunun DİA olarak da işlediği görülmektedir. Ordunun işleyişi, bireyleri ideolojini öznesi haline getirmesi ve karar mekanizmalarını bloke ederek bireyler için kendinin karar vermesi onu bir DİA'ya dönüştürür.

Romanda ordu hiyerarşik disiplini ve ideolojik baskıyı temsil eden bir DİA, medya ordunun resmi raporlarında gerçekleri çarpıtarak kamuoyunun algısını manipüle ettiği bir haberleşme DİA'sı, Eğitim telkinle askerlerin sistemin mantığını kabul etmesini garanti eden bir eğitimsel DİA

ve tıp ise bireyleri sadece sistemin öznesi olacak kadar iyileştiren bir DİA olarak okurun karşısına çıkmaktadır.

Papazın Yossarian'a "Siz Yüzbaşı Yossarian'sınız değil mi?" (Heller, 2024, s. 24) hitabı, Althusser'in 'interpellation' (özne olarak çağrılma) kavramını somutlaştırır; birey, özgün kimliğinden sıyrılarak ideolojik bir özneye dönüştürülür. İlk bakışta bir kimsenin unvanıyla anılması beklenen bir durumdur ancak romanın bağlamında ideolojik altyapı çok önemli olduğu için burada bireyler ancak ideolojinin öznelere olabilmektedir. Birey olan Yossarian değil sisteme hizmet eden ideolojik özne Yossarian olarak var olmaktadır. Bu durum onu özgün bir kimlikten yoksun bırakmakta ve askeri bürokrasinin bir sembolü olarak yeniden konumlandırmaktadır. Bu adlandırma eylemi onu askeri ideoloji tarafından önceden belirlenmiş bir özne konumunu içselleştirmeye zorlamaktadır. Yossarian'a hitap ederken kullanılan rütbe, onu askeri sistem içinde konumlandıran ideolojik bir çağrı işlevi görmektedir. "Yüzbaşı" olarak adlandırılmakla Yossarian, askeri kurumun öngördüğü sorumlulukları ve kimliği kabul etmek zorunda bırakılmaktadır.

Yossarian'ın hastanedeki tıbbî müdahaleleri, rutin bir sağlık hizmetinden öte, bireyi sürekli gözetim altında tutarak askeri-bürokratik ideolojinin yeniden üretimine hizmet eden bir DİA işlevi görür. "Her sabah geliyorlardı. Becerikli ağızları ve beceriksiz bakışları olan üç çalışkan, ciddi adam" (Heller, 2024, s. 17) ifadesinde görüldüğü üzere sistem Yossarian'ı sürekli gözlem altında tutmaktadır. Bu durum rutin tıbbî kontrolden farklı seyretmektedir. Hastanede doktorlar ve hemşireler, Yossarian'ı bir hasta olduğunu sürekli anımsatan eylemler gerçekleştirmektedir. Ağrısını ve ateşini not etmek gibi rutin sorgulamaları onun sağlığını izlemekten daha fazlasını yapmakta, askeri-bürokratik sistem içinde bir özne olarak kimliğini pekiştirmektedir.

Suçsuz olduğunu söylemesine rağmen Dunbar ve Yossarian'ın Teksaslı'ya ısrarla "cani" ve "katil" (Heller, 2024, s. 22) diye seslenmeleri ideolojik bir rol atama çabası olarak görülebilir. İdeolojinin bireylere biçtiği rolleri fiziki olmayan psikolojik baskıyla kabul ettirme çabası Althusser'in tanımıyla özdeşleşmektedir. Bunu yaparken basitçe bir olayı rapor etmemektedirler. Bu terimler bir tür sesleniş işlevi görerek Teksaslı'nın kimliğini askerin ölümünden sorumlu kişi olarak belirlemeye çalışmaktadır. Althusser'ci bakış açısına göre, belirli bir şekilde hitap edilmek bir ideolojik düzen içinde bir özne olarak konumlandırılmak anlamına gelmektedir. Yossarian ve Dunbar "Onu sen katlettin", "Onu öldürdüğünü duydum" ve "Onu zenci olduğu için öldürdün" (Heller, 2024, s. 22) diyerek Teksaslı'ya psikolojik baskı yapmaktadır. Bu üslup Teksaslı'yı akranları tarafından kendisine dayatılan bir kimlikle yüzleşmeye zorlamaktadır. Teksaslı aksini iddia etse de sistematik suçlama onu suçluluk ve ahlâki sorumlulukla özdeşleşen bir özne konumuna itmektedir. Dunbar'ın ırkçılık iması Teksaslı'nın şiddete meyilli bir özne olarak konumlandırılma çabası şeklinde gerçekleşmektedir.

Romanda, mantıksızlığın kurumsallaştırılmış bir mantık olarak işlev gördüğü ve bireylerce içselleştirildiği dikkat çeker. Bu durum tıpkı Tanpınar'ın yaptığı gibi Heller tarafından da ironiyle ele alınır. İdeolojik özneleşme sürecini kanıksayan bireyler mantıksızlığı içselleştirmektedir. Zaman zaman da mantıklı ve mantıksız olaylar arasındaki sınır belirsizleşmektedir. Neyin mantıklı neyin mantıksız olduğunu saptamanın zorlaştığı sahnelerden biri de Yossarian'ın Aç Joe ile hastanedeki karşılaşmasına anlatıcının yorumudur. "Aniden her şey çok mantıklı gelmişti. [...] Her gece acıyla haykırmak mantıklıydı. Appleby'nin kurallara harfiyen uymasından [...] daha mantıklıydı" (Heller, 2024, s. 81) ifadesinde görüldüğü gibi sistemin mantığı sorgulamaya açılmaktadır. Aslında mantıklı görünen kurallara uyma eylemi körü körüne itaate dönüştüğü için

mantıksız; aslında travmatik bir durum olan gece kâbus görüp haykırmak sisteme etkisiz bile olsa bir itiraz içerdiği için mantıklı hale gelmektedir. Bu tersine çevirme durumu DİA'nın meşruiyetini sorgulamak ve gereksizliğini ortaya çıkarmak için onları ironik bir dille hicvedildiğini göstermektedir.

“Savların mükemmelliğinde eliptik bir kusursuz vardı” (Heller, 2024, 69) ifadesi DİA'nın işleyişini ele almaktadır. *Madde 22* çelişkisinde olduğu gibi sistemin tüm enstrümanları DİA'nın içselleştirilmesi için döngüsel olarak birbirine eliptik bir biçimde bağlı olarak hareket etmektedir. Bunu yaparak ideolojik öznelere sisteme mutlak itaati sağlanmaktadır. Thomas Blues tarafından “Romandaki unsurların görünürdeki karmaşasını gerekçelendiren ve birleştiren prensip” (1971, s. 66) olarak adlandırılan bu durum romandaki kısır döngüye işaret etmektedir. Gary W. Davis *Madde 22* romanının gözler önüne serdiği gerçeği “günümüzün toplumsal ve düşünsel kurumlarının ardındaki ‘zihniyetin’ korkutucu derecede doğru bir portresi” (1978, s. 66) olarak tanımlamaktadır. Sistemdeki eliptik ilerleyiş kişiyi kendi rızasıyla hareket ettiğini düşündürmekte ancak aslında kişi kendisine atanan rolleri gerçekleştirmektedir. Savların ne derece kusursuz olduğu da tartışmaya açıktır. İlk bakışta kusursuz gibi görünen savlar da aynı *Madde 22* çelişkisinde olduğu gibi temel mantık hataları içermektedir. Burada önemli olan savların doğruluğu değil, ideolojik söylemin onları kusursuzmuş gibi sunarak öznelere ikna etme gücüdür. DİA'nın temsilinin başarılı olduğunu ifade edilebilir. Söylemle desteklenen oluşumların kendine bir ilişkiler ağı yaratıp o çerçevede işlemektedir. Buna rağmen sözde kusursuzluğu sistemin mantık dışı olduğu gerçeğini gizleyememektedir. Heller'in kusursuz görünen DİA'nın ne denli işlevsiz olduğunu açığa çıkardığını ve bunu da ironik bir dille yaptığını düşünülebilir. Laura Hidalgo Downing'in ifadesiyle *Madde 22*'deki “çelişkiler çözümsüzdür ve hatalı mantık argümanlarının birer parçasıdır” (2000, s. 107). Romanda DİA çözüme değil çözümsüzlüğe hizmet etmektedir ve mantıksızlık başlı başına bir mantık haline gelmektedir.

Albay Cathcart'ın terhis şartı olan uçuş sayısını sürekli artırması, bürokrasinin keyfi işleyişini ve DİA'nın bireyi çıkmazlığa mahkûm eden doğasını örnekler. Bu hususta Seed “Gerekli savaş görevlerinin sayısındaki doğrusal artış, olayların arkasında bir düzen olabileceği ihtimalini akıllara getiriyor” (1989, s. 45) demektedir. İlk bakışta belli bir tutarlılık varmış gibi görünmekle beraber aslında uçuş sayılarının sürekli artması askerlerin askerliğinin bitmemesi içindir. Kural sürekli olarak geçerlidir; askerler uçuş sayılarını tamamlayınca terhis olabilirler. Ancak sürekli geçerli olan bu kural temel dayanağı olan uçuş sayısı sürekli değiştiği için işlevsiz hale gelmektedir. Özünde bir kural vardır ancak bu kural sadece yasak şeklinde işlemektedir.

Madde 22'de DİA'nın söylemini inşa ettiği kavramlardan biri de adalet olarak karşımıza çıkmaktadır. Adalet kavramı için de kavramın ters yüz edildiği görülmektedir. Tıpkı mantığın mantıksızlıkla yer değiştirmesi gibi adalet de adaletsizlikle yer değiştirmiştir. *SAE*'de olduğu gibi *Madde 22*'de de DİA halkın yararına çalıştığını iddia etmektedir. Yossarian uçuş yapmak istemediğinde DİA'nın temsilcileri olarak Yarbey Korn ve Albay Cathcart'ın tepkileri adalet kavramının anlamından saptırıldığını göstermektedir. Yarbey Korn “Sırf daha fazla uçuş yapmayı reddettiğin için seni eve gönderip adamların kalanını burada tutamayız, değil mi? Bu onlar için hiç adil olmaz” dediğinde Albay Cathcart “Son derece haklısın!” diye yanıt vermektedir (Heller, 2024, s. 549). İki subayın birbirine destek olması DİA'nın politikasını göstermektedir. Diğer askerlere karşı adil olma iddiasıyla Yossarian'ın sorgulama hakkı elinden alınmaktadır. Dahası itiraz hakkını kullandığında Yarbey Korn Yossarian'ı vatansever olmamakla suçlamaktadır (Heller, 2024, s.

552). *Madde 22*'de DİA bireyleri söylemlerle ve özgür seçim yapmayı imkânsızlaştırarak ideolojik özneler haline getirmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Althusser'in DİA kuramının ulusal bağlamları aşarak farklı edebî geleneklerde nasıl işlediğini göstermesi bakımından özgün bir katkı sunmaktadır. İki farklı kültürel bağlamın aynı kavramsal çerçevede karşılaştırılması, karşılaştırmalı edebiyat disiplininin kuramsal imkânlarını genişletmektedir. Bu makalede *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Madde 22* romanlarında DİA'nın nasıl işlediği irdelenmiştir. Her iki romanda da DİA'nın işlevsizliği, ironi aracılığıyla görünür kılınmıştır. *SAE*'de başkarakter Hayri İrdal DİA'nın temsilcisi ve savunucusuyken *Madde 22*'de Yossarian DİA'nın işleyişini sorgulamaktadır. İki roman arasındaki en belirgin izlek benzerliği DİA'nın işlevsizliğinin ve meşruiyetinin sorgulanmasıdır. Hayri İrdal ve Yossarian'ın DİA'ya karşı tutumu, bağlılıkları ve sorgulayıp sorgulayamamaları iki roman arasındaki önemli farklılıklardan biri olarak tespit edilmiştir. Her iki romanda da ironi kullanılmıştır. Her iki romanda da ironi, yalnızca edebî bir üslup değil, ideolojik sistemin meşruiyetini çökerten bir eleştiri aracıdır.

Hayri İrdal, başlangıçta enstitüye körü körüne bağlı bir ideolojik özne olarak konumlanır; zamanla sorgulamaya başlasa da bu uyanış Yossarian'ınki kadar güçlü değildir. Yossarian başından itibaren DİA'yı sorgular ve direnme cesareti gösterir; ancak *Madde 22*'deki katı bürokratik yapı nedeniyle bu direniş sonuçsuz kalır. Romanlarda geçen *SAE*'nin daha yumuşak, *Madde 22*'nin daha katı ve otoriter bir DİA olduğu gözlemlenmiştir. Tanpınar ve Heller'in hicvettiği bürokratik işleyişler, günümüzün dijital gözetim mekanizmaları ve bürokratik aşırılıklarıyla benzerlik göstermektedir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk zamanlarında bürokrasinin DİA'ya dönüştüğünü ve halkın faydasına olmadığını gözler önüne sermektedir. *Madde 22* ise İkinci Dünya Savaşı döneminde bürokrasinin DİA'ya dönüşüp halka zarar verdiği gözler önüne sermektedir. Her iki romanda da katı bürokrasi, bireyleri pasifleştiren sistematik bir DİA olarak betimlenir. İki eserde de DİA halkın yararına çalışmadığı ve halkı yıpratdığı gözlemlenmiştir. İki romanda da gereksiz kurallar ve bürokrasi ironik bir dille hicvedilerek anlamsızlığı gözler önüne serilmektedir. Her iki roman, başlangıçta dönem eleştirisi niteliği taşımakla birlikte, zamanla tarihsel bağlamlarını aşarak evrensel bir eleştiri düzeyine ulaşmıştır. Romanların farklı kültürlerde aynı sorunsalı görünür kılması, ideolojinin ve bürokrasinin işlevsizliğinin evrensel bir deneyim olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, her iki romanda da ironi, ideolojik sistemin işlevsizliğini açığa çıkaran temel eleştirel araç olarak işlev görür. Bu çalışma *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Madde 22* romanlarının özellikle geçtiği dönem olmak üzere genel anlamda da DİA'nın meşruiyetini sorgulama ve gereksizliğini ortaya çıkarma işlevini gördüğünü saptamıştır.

Bu çalışma yalnızca iki romanla sınırlı kalmıştır. Gelecekte farklı dönem ve coğrafyalardan eserlerin de incelenmesi, ideolojik aygıtların edebiyattaki temsil biçimlerini daha geniş bir perspektifte değerlendirmeye imkân sağlayacaktır.

Extended Abstract

In this study, Ahmet Hamdi Tanpınar's novel *The Time Regulation Institute* (1961) and Joseph Heller's novel *Catch-22* (1961) are compared within the theoretical framework of Louis Althusser's "Ideological State Apparatuses" (ISA), which stand for non-violent hegemonic

institutions that aim to control society. The main aim is to relate the means through which the novels, despite their different cultural and political contexts, share a common platform in satirizing bureaucratic organizations, propaganda, and institutional pressure. While both texts illustrate how ideology reproduces itself and consolidates hegemony, they also expose the absurdity and dysfunctionality of such processes by way of irony. By employing a comparative literary approach, the paper situates Turkish and American literary critiques of institutional power within a shared Althusserian context, thereby contributing to the growing interdisciplinary dialogue between political theory and comparative literary analysis.

The term “ideology” has a long and complex history that spans from Destutt de Tracy to Karl Marx, Antonio Gramsci, and Althusser. It serves as the main theoretical framework for this study. In his theory, Althusser makes a clear distinction between “Repressive State Apparatuses,” which are institutions like the police and the army that rely mainly on violence, and “Ideological State Apparatuses.” The latter includes the family, schools, religion, the media, and cultural practices. These institutions shape ideas and reinforce the values of the dominant class. While the former uses coercion, the latter maintains the current system through ideology and gains consent. The two books analyzed in this paper present ISAs as institutions that exert power but do not function effectively. This indicates a gap between ideological statements and real life. This study analyzes how irony and satire are used as literary tools to challenge the assumed necessity of these institutions.

Methodologically, this study employs comparative literature as defined by scholars such as Bassnett, Wellek, Rousseau, and Pichois. Comparative literature involves more than simply spotting similarities and differences between two or more literary works. It also places them within larger theoretical frameworks to reach broader, abstract conclusions. The novels are examined as products of their specific socio-political contexts. Tanpınar reflects the mid-20th-century anxieties about modernization and bureaucratic culture in Türkiye, while Heller critiques the civil-military bureaucratic system in the United States during and after the Second World War. Both authors try to reveal how institutions of social authority seek legitimacy through discourse, rituals, and symbols. However, they ultimately prove to be contradictory and inconsistent.

In *The Time Regulation Institute*, the fictional institute itself represents a dysfunctional ISA. The novel illustrates how a completely fabricated tradition, created through the invented character Ahmet Zamanî, becomes the foundation of an official belief system. The creation of false cultural narratives, favouritism in job practices, and arbitrary punishment systems undermine how legal, cultural, and educational institutions operate. Tanpınar’s main character, Hayri İrdal, reflects the adoption of ideology through symbols like clothing, institutional language, and disciplinary rituals. However, the irony is that these practices serve no real purpose other than to maintain the illusion of modernity. In this way, the novel criticizes the emptiness of ideological actions while revealing the gap between ideology and actual reality.

Similarly, *Catch-22* portrays the military as an ISA whose rules, language, and mentality work in paradoxical ways. The “Catch-22” paradox exemplifies the contradiction of ideology: the rules that are supposed to maintain order actually create absurdity and chaos. Soldiers caught in endless conflicts over contradictory laws demonstrate how ideology continues not through logical consistency but through its power to enforce compliance. Heller’s use of irony and dark humour matches Tanpınar’s satirical techniques, exposing the absurdity of institutions that demand

obedience but lack real effectiveness. Through illustrations of propaganda, military hierarchy, and twisted legal systems, Heller reveals the absurd outcomes of ideological control.

A key contribution of this research lies in demonstrating how irony functions as a literary strategy to expose the dysfunctionality of ISAs. Drawing on Linda Hutcheon's theory of irony as a mode that establishes a gap between said and unsaid meanings, both Tanpınar and Heller uncover the inconsistencies between the ideal image of institutions and their fundamental inefficiency. This technique helps readers see what ideology hides: the emptiness of bureaucratic practices and the randomness of institutional power. The novels question the legitimacy of ISAs and emphasize the weakness of ideological control.

Ultimately, the comparative analysis of *The Time Regulation Institute* and *Catch-22* underscores that while ideology operates differently in Turkey and the United States, the critique of dysfunctional ISAs transcends national boundaries. Both novels illustrate how systems of power attempt to normalize their authority through discourse, ritual, and symbols. The novels also reveal the hollowness of these attempts. Tanpınar and Heller expose how ideology, when detached from practical functionality, becomes a parody of itself. This study thus contributes to comparative literary criticism by demonstrating how satire and irony can serve as powerful tools for unveiling the inefficiency and absurdity of ideological institutions across different cultural contexts.

Kaynakça

- Althusser, L. (2003). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. [A. Tümertekin, Çev.]. İthaki Yayınları.
- Bassnett, S. (2006). *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Wiley.
- Blues, T. (1971). The moral structure of *Catch-22*. *Studies in the Novel*, 3(1), 64-79. <http://www.jstor.org/stable/29531439>
- Cihangir, M. (2020). Kültürlerarası ve disiplinlerarası boyutuyla karşılaştırmalı edebiyat bilimi. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6(3), 328-343. <https://doi.org/10.20322/littera.766594>
- Cuma, A. (2018). Genel ve karşılaştırmalı edebiyat biliminin (komparatistik) ulusal ve dünya edebiyatları ekseninde kuramsal açılımı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 1-26. <https://doi.org/10.21497/sefad.443172>
- Davis, G. W. (1978). *Catch-22* and the language of discontinuity. *NOVEL: A Forum on Fiction*, 12(1), 66-77. <https://doi.org/10.2307/1345211>
- Downing, L. H. (2000). How to do things with contradiction: Exploring humour in Joseph Heller's *Catch-22*. *Atlantis*, 22(2), 107-135. <http://www.jstor.org/stable/41054994>
- Eagleton, T. (2020). *İdeoloji*. [M. Özcan, Çev.]. Ayrıntı Yayınları.
- Eroğlu Koşan, Z. (2022). Modernite'nin söylemsel araçlarını ifşa eden bir roman: *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(43), 1301-1330.
- Gramsci, A. (1997). *Hapishane Defterleri*. Belge Yayınları.

- Günday, R. (2007). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde toplumsal-kurumsal eleştiri ve ironi. İlmî Araştırmalar*, 24, 79-102.
- Heller, J. (2024). *Madde 22*. [N. Elçi, Çev.]. İthaki Modern.
- Herder, J. G. (1769). *Kritische Wälder: oder, Betrachtungen, die Wissenschaft und Kunst des Schönen betreffend, nach Massgabe neuerer Schriften*. Hartknoch.
- Hutcheon, L. (1994). *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. Routledge.
- Mardin, Ş. (1976). *İdeoloji*. Sosyal Bilimler Derneği Yayını.
- Marks, L. (Trans.). (n.d.). A little glossary of semantics. https://www.revue-texto.net/Reperes/Glossaires/Glossaire_en.html#discourse
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman ideolojisi*. [S. Belli, Çev.]. Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2013). *Komünist manifesto*. [N. Satlıgan, Çev.]. Yordam Kitap.
- Marx, K. (2021). *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. Paris: Foreign Languages Press.
- Rousseau, A., & Pichois, C. (1994). *Karşılaştırmalı edebiyat*. [M. Yazgan, Çev.]. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Seed, D. (1989). *The fiction of Joseph Heller: Against the grain*. Palgrave Macmillan.
- Tanpınar, A. H. (2024). *Saatleri ayarlama enstitüsü*. Dergâh Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Enstitü. Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/?ara=enstitü> (Erişim tarihi: 7.04.2025)
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Menhus. Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/?ara=menhus> (Erişim tarihi: 7.04.2025)
- Tsang, J. (2002). Moral rationalization and the integration of situational factors and psychological processes in immoral behaviour. *Review of General Psychology*, 6(1), 25-50.
- Wellek, R. (2010). Karşılaştırmalı edebiyatın krizi. [A. Çalışkan, Çev.]. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12), 109-114.
- Zemanek, E. A. (2012). *Komparatistik*. Akademie Verlag.
- Žižek, S. (1994). *Mapping ideology*. Verso.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0